

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی

وحدت شخصی وجود و وحدت سخی وجود از دیدگاه سید حیدر آملی و صدر المتألهین

نگارش

گلستان میرزایی

استاد راهنما : دکتر عین الله خادمی

استاد راهنما : دکتر زهرا کاشانیها

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فلسفه و حکمت اسلامی

تیر ماه 1389

باسمه تعالی

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب گلستان میرزایی متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آن ها استفاده شده است ، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مأخذ ذکر گردیده است . این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارایه نشده است . در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد .

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی می باشد .

نام و نام خانوادگی : گلستان میرزایی

امضاء

تقدیم

این کمترین اثر را تقدیم می کنم به ساحت مقدس

امام عصر ارواحنا له الفداء

گوهر بی نظیر و بی بدیل عالم امکان

و پدر و مادر گرامی ام

که پیامبرگونه در پرورش گوهر علم در صدف وجودم کوشیدند .

تقدیر و تشکر

از زحمات بی شائبه و بی دریغ استاد گرامی

جناب آقای دکتر عین الله خادمی

و راهنمایی های ارزنده و گرانبهای استاد ارجمند

سرکار خانم دکتر زهرا کاشانیها

با زبان قاصر و قلم ناتوان سپاسگزاری می نمایم .

همچنین به جهت قدردانی نعمت اول از پدر و مادر گرامی خویش سپاسگزارم که همواره مشوق

من در کلیه امور معنوی بوده اند .

چکیده

یکی از مهمترین و بنیادی ترین نظریه های عرفانی و فلسفی « نظریه وحدت شخصی وجود » است . این واژه خلاصه عرفان نظری است .

در این پژوهش سعی و تلاش بر آن بود که در تاریخ اندیشه ایرانی ، در دوره اسلامی ، نظریه وحدت شخصی وجود از دیدگاه دو متفکر حکمت شیعی ، سیدحیدرآملی و صدر المتألهین شیرازی که در واقع دارای اندیشه ای جامع و کامل مسلک حکمای الهی و مشرب عرفا را می باشند ، مطرح گردد .

سیدحیدرآملی از حکمای نخستین حکمت شیعی است که نظریه وحدت شخصی وجود در باب توحید وجودی و باطنی که همان وحدت وجود اولیاء الهی است را در آثار خود تقریر نموده است . وی معتقد است که موجودات ، وجود اعتباری دارند و آنچه حقیقتاً از وجود حقیقی بر خوردار است ، وجود حق تعالی است که از جمیع جهات واحد شخصی است .

از نظر سیدحیدر غایت تشیع ، تصوف و حکمت عبارت از وصول به مقام « توحید وجودی » که همان وحدت شخصی وجود است که بالاتر و برتر از غایت جمیع علوم می باشد . دوران تفکر فلسفی صدر المتألهین شامل دو دوره می باشد : 1 - صدر المتألهین متقدم : شامل نظریه تشکیک وجود یا وحدت سنخی وجود است . او معتقد است که وجود واحد حقیقی است که دارای مراتب اشدیت ، اولویت ، اولیت و اقدمیت می باشد .

2 - صدر المتألهین متأخر : همان رأی نهایی وی است که قائل به وحدت شخصی وجود است . از نظر او وجود واحد حقیقی شخصی است و به تجلی و تحول در صور مختلف ظهور پیدا می کند . حکیم ملاصدر ، وحدت شخصی وجود و موجود را به اثبات رسانده و آن را مذهب اولیا ، عرفا و بزرگان اهل کشف و یقین می داند و برای آن دو ادله اقامه می نماید : 1 - بسیط الحقیقه کل الاشياء . 2 - برهان علیت و معلولیت که نتیجه آن تجلی و ظهور حقیقت واحد شخصی بر ماهیات و ممکنات است .

واژه های کلیدی: وحدت - کثرت - وحدت شخصی وجود - وحدت سنخی وجود

فهرست تفصیلی :

فهرست عناوین :

فصل اول :

- 1-1- موضوع تحقیق . 1
- 2-1- بیان مساله . 1
- 3-1- ضرورت و اهمیت تحقیق . 3
- 4-1- سوالات و فرضیه های تحقیق . 4
- 5-1- اهداف تحقیق . 5
- 6-1- تعریف عملیاتی واژه ها مفاهیم کلیدی . 6
- 7-1- روش تحقیق 8
- 7-1-1- نوع تحقیق 8
- 7-1-2- ابزار گرد آوری داده ها و ذکر ویژگیهای آنها (پرسشنامه ، مصاحبه و ...) 9
- 7-1-3- روشهای تجزیه و تحلیل داده ها 9
- 8-1- محدودیت های تحقیق 9
- 8-1-1- محدودیت های غیر قابل کنترل 9
- 8-1-2- محدودیت های قابل کنترل 9
- 9-1- پیشینه تحقیق 10
- 9-1- پایانامه ها 10
- 9-1- کتب 10
- 9-1- مقالات 10

11

فصل دوم :

- 2-1- تاریخچه بحث وحدت و کثرت وجود و موجود . 12
- 2-1-1- وحدت و کثرت وجود در یونان و روم باستان 12
- 2-1-2- وحدت و کثرت وجود در هند باستان . 13

فهرست عناوین :

- 14 2- 1- 3- وحدت و کثرت وجود در نزد فلوپین و نو افلاطونیان .
- 15 2- 1- 4- وحدت وجود در بین فلاسفه غرب .
- 16 2- 2- وحدت و کثرت وجود از دیدگاه فلاسفه مشاء .
- 21 2- 3- وحدت و کثرت وجود از دیدگاه فلاسفه اشراق و فهلویون .
- 22 2- 4- وحدت و کثرت وجود از دیدگاه مکتب ذوق التاله .
- 23 2- 5- وحدت و کثرت وجود از نظر مکتب عرفاء و صوفیه .
- 27 2- 5- 1- عقائد و آرای قائلان به وحدت وجود و موجود .
- 31 2- 6- وحدت وجود در متون مقدس اسلام (قرآن کریم ، ...) .
- 31 2- 6- 1- معرفت توحیدی .
- 33 2- 6- 2- وحدت از طریق محبت و عشق .
- 33 2- 7- وحدت وجود و اقسام آن از دیدگاه ابن عربی .
- 34 2- 7- 1- وحدت آفاقی .
- 34 2- 7- 2- وحدت شهودی .
- 36 2- 7- 3- وحدت انفسی .
- 36 2- 7- 4- اثبات وحدت و توجیه کثرت از دیدگاه ابن عربی .
- 38 2- 8- تقسیم کلی وحدت .
- 38 2- 8- 1- وحدت ماده .
- 38 2- 8- 2- وحدت حقیقت .
- 38 2- 8- 3- وحدت شهود .
- 39 2- 8- 4- وحدت وجود و موجود .
- 39 2- 8- 5- وحدت موجود .
- 39 2- 8- 6- وحدت شؤونی .
- 39 2- 8- 7- وحدت سنخی .
- 40 2- 8- 8- وحدت شخصی .

فهرست عناوین :

40	2 - 8 - 9 - وحدت سریانی .
41	2 - 8 - 10 - وحدت اطلاقی .
42	فصل سوم :
43	3 - 1 - طرحی از شرح احوال و شخصیت سیدحیدر آملی .
43	3 - 1 - 1 - سیر آفاقی و مرگ ارادی زندگی سیدحیدر آملی .
47	3 - 1 - 2 - سیر انفسی و مرگ ارادی زندگی سیدحیدر آملی .
50	3 - 1 - 3 - اساتید سیر علمی و عملی سیدحیدر آملی .
54	3 - 2 - نظریه سیدحیدر آملی در تصوف و تشیع .
58	3 - 3 - جایگاه محیی الدین ابن عربی در اندیشه سیدحیدر آملی .
62	3 - 4 - دیدگاه سیدحیدر آملی در مورد وحدت شخصی وجود و موجود .
64	3 - 4 - 1 - مفهوم وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
65	3 - 4 - 2 - حقیقت وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
67	3 - 4 - 3 - بداهت وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
68	3 - 4 - 4 - راه شناخت وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
71	3 - 4 - 5 - وحدت وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
74	3 - 4 - 6 - تحقق و اثبات وجود مطلق ، وجود مطلق حق تعالی .
78	3 - 4 - 7 - وجوب وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدر آملی .
79	3 - 4 - 8 - ظهور و کثرت وجود مطلق از نظر سیدحیدر آملی .
83	3 - 5 - تمثیلات سیدحیدر آملی برای فهم وحدت شخصی وجود .
83	3 - 5 - 1 - مثال مداد و حروف .
84	3 - 5 - 2 - مثال شمس و شعاع آن .
84	3 - 5 - 3 - تمثیل دریا و امواج آن .

فهرست عناوین :

- 86 3- 5- 4 - تمثیل خورشید و ظلال (سایه ها) برای مطلق و مقید .
- 88 3- 5- 5 - مثال شمع و آینه برای ظهور حق در مظاهر .
- 89 3- 5- 6 - دو حکایت سیدحیدر آملی در مورد وحدت شخصی وجود .
- 91 3- 6- 6 - براهین سیدحیدر آملی بر وحدت وجود و موجود .
- 91 3- 6- 1 - برهان اول .
- 92 3- 6- 2 - برهان دوم .
- 93 3- 6- 3 - برهان سوم .
- 93 3- 6- 4 - برهان چهارم .
- 94 3- 6- 5 - برهان پنجم .
- 94 3- 6- 6 - برهان ششم .
- 95 3- 6- 7 - برهان هفتم .
- 96 3- 7- 7 - التوحید و اقسامه .
- 97 3- 7- 1 - در فضیلت و فایده توحید از دیدگاه سیدحیدر آملی .
- 100 3- 7- 2 - تعریف توحید از دیدگاه سیدحیدر آملی .
- 103 3- 7- 3 - توحید و مراتب توحید از منظر سیدحیدر آملی .
- 107 3- 7- 4 - دلیل سیدحیدر آملی بر توحید وجودی و توحید الوهی .
- 110 3- 7- 5 - توحید اهل شریعت ، اهل طریقت ، اهل حقیقت (وحدت وجودی) .
- 110 3- 7- 5- 1 - توحید اهل شریعت .
- 111 3- 7- 5- 2 - توحید اهل طریقت .
- 113 3- 7- 5- 3 - توحید اهل الحقیقه (وحدت شهود و وحدت وجودی) .
- 115 3- 8- 8 - ظهور حق تعالی به صور مظاهر (ظهور وجود مطلق به صور مقیدات) .
- 117 3- 8- 1 - ظهور وجود مطلق بنا بر ترتیب و تفصیل از دیدگاه سیدحیدر آملی .
- 119 3- 9- 9 - تشکیک وجود ، وحدت سنخی وجود از دیدگاه سیدحیدر آملی .

فهرست عناوین :

فصل چهارم :

- 124 4-1- شرح و زندگی صدر المتألهین .
- 125 4-1-1- اساتید علمی و عملی صدر المتألهین .
- 129 4-1-2- مراحل حیات علمی صدر المتألهین .
- 133 4-2- مکتب علمی و فلسفی جدید صدر المتألهین .
- 137 4-2-1- حکمت متعالیه ، حکیم متأله .
- 140 4-2-2- اسلوب کار و استفاده ملاصدرا از عمده کتب فلاسفه ، عارفان و متکلمان الهی .
- 142 4-2-3- جایگاه قرآن مجید در فلسفه صدر المتألهین .
- 143 4-3- تأثیرات محیی الدین ابن عربی بر صدر المتألهین .
- 146 4-4- صدر المتألهین و شیخ شهاب الدین سهروردی .
- 148 4-5- صدر المتألهین و سیدحیدر آملی .
- 150 4-6- دیدگاه صدر المتألهین در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود .
- 151 4-6-1- تقریر وجود در فلسفه صدر المتألهین .
- 153 4-6-2- اصالت وجود صدر المتألهین .
- 158 4-6-2-1- نتایج بحث اصالت وجود در فلسفه صدر المتألهین .
- 161 4-6-3- تقریر تشکیک وجود ، وحدت سنخی وجود از دیدگاه صدر المتألهین .
- 163 4-6-3-1- اقوال و آراء حکماء در مورد نظریه تشکیک .
- 170 4-6-3-2- ارکان تشکیک .
- 172 4-6-3-3- اقسام تشکیک .
- 174 4-6-3-4- معانی نور و وجود از دیدگاه صدر المتألهین .
- 176 4-6-3-5- اقسام وجود از منظر صدر المتألهین .
- 180 4-6-4- آراء و نظریات عرفاء در مورد تشکیک وجود .
- 182 4-7- وحدت شخصی وجود از دیدگاه صدر المتألهین .

فهرست عناوین :

- 182 4 - 7 - 1 - مسئله وحدت و کثرت در فلسفه صدر المتألهین .
- 185 4 - 7 - 2 - اقسام وحدت و واحد در فلسفه صدر المتألهین .
- 188 4 - 7 - 3 - قول صریح صدر المتألهین بر وحدت شخصی وجود و موجود .
- 191 4 - 7 - 3 - 1 - تمثیل ملاصدرا بر وحدت شخصی وجود و موجود .
- 193 4 - 7 - 4 - اثبات هستی مطلق و وحدت آن از نظر صدر المتألهین .
- 194 4 - 7 - 5 - سازگاری تشکیک وجود با وحدت شخصی وجود از دیدگاه صدر المتألهین .
- 197 4 - 7 - 6 - تفاوت فلسفه ، عرفان در مبحث وحدت شخصی وجود (فرق وحدت سنخی وجود و وحدت شخصی وجود) .
- 199 4 - 7 - 7 - مراتب وجودی از دیدگاه صدر المتألهین .
- 201 4 - 7 - 7 - 1 - صادر نخست ، از وجود حق بنابر نظر صدر المتألهین .
- 203 4 - 8 - 8 - ادله وحدت شخصی وجود از منظر صدر المتألهین .
- 203 4 - 8 - 1 - بیان قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء از نظر صدر المتألهین .
- 205 4 - 8 - 2 - اثبات قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء .
- 206 4 - 8 - 3 - استفاده ملاصدرا از قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء .
- 207 4 - 9 - 9 - علیت و معلولیت از ادله وحدت شخصی وجود .
- 208 4 - 9 - 1 - ارتباط وحدت شخصی وجود با علیت و معلولیت از منظر صدر المتألهین .
- 212 4 - 9 - 2 - وحدت شخصی وجود در ارتباط با تجلی و علیت .

فصل پنجم :

- 215 5 - 1 - ارتباط بین سید حیدر آملی و صدر المتألهین
- 215 5 - 1 - 1 احکام وجود از دیدگاه سید حیدر آملی و ملاصدرا .
- 216 - آرای متشابه .
- 217 - آرای متفاوت .
- 217 - نقد و بررسی .

فهرست عناوین :

217	5- 1- 2- حقیقت وجود از دیدگاه سیدحیدرآملی و صدر المتألهین .
217	- آرای متشابه .
218	- آرای متفاوت .
218	- نقد و بررسی .
218	5- 2- تشکیک وجود ، وحدت سنخی وجود .
218	- نظریات مشترک .
219	- نظریات متفاوت .
219	- نقد و بررسی نظریات .
220	5- 3- وحدت شخصی وجود و موجود .
220	- بررسی دیدگاههای مشترک و متفاوت و نقد و بررسی آنها .
223	5- 4- ظهور و کثرت وجود مطلق از دیدگاه سیدحیدرآملی و صدر المتألهین .
225	5- 5- تصاویر وحدت شخصی وجود از دیدگاه سیدحیدرآملی و صدر المتألهین .
226	- نتیجه پایان نامه .
230	- منابع و مآخذ

فصل اول : طرح تحقیق :

1-1 - موضوع تحقیق :

« وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود از دیدگاه سید حیدر آملی و صدرالمتهلین » .

1-2 - بیان مسأله تحقیق :

از بزرگترین پرسش های عقلانی و عرفانی که برای نوع انسانی در همه دوران زندگانی او مطرح بوده است ، بحث وحدت و کثرت وجود و موجود می باشد .

این مقوله از مباحث مهم تفکر فلسفی است که ذهن متفکران و فلاسفه مختلف را در سرزمینهایی مانند : ایران ، مصر و هند را به خود مشغول داشته است و این بحث در بین فلاسفه مسلمان ، به عنوان یکی از مباحث مهم فلسفه اسلامی در دو شاخه الهیات به معنی الاخص و امور عامه تحت عنوان وحدت ، کثرت وجود محل بحث و گفتگو واقع شده است و در کنار قول فلاسفه ، مکتب عرفاء است که قائل به وحدت وجود و وحدت موجود هستند و حقیقت وجود را واحد و قائل به وحدت شخصی هستند . (امین ، 1376 ، ص . 21) .

عرفاء تقسیمات وجود را به تام ، ناقص ، واجب ، ممکن و غیره را بی معنی می دانند ، چون معتقدند جز وجود که حقیقت واحد است چیزی نیست و همه موجودات و پدیده های عالم هستی ، محل تجلی و ظهور همان هستی واحدند و به تعبیر دیگر طبق آیه شریفه « کل یوم هو فی شأن » شؤون مختلف و تعینات متعدد جهان ، همه جلوه و تجلی حقیقت واحد هستند . عالم هستی همه وحدت محض است و هیچ دوگانگی بین موجودات و پدیده های عالم نیست و این طرز تفکر که سابقه دور و دراز دارد ، در عرفان اسلامی به محیی الدین « ابن عربی » منسوب است . چنان که در فصوص الحکم وجود حق را وجود مطلق (وجود شخصی) دانسته است . (ابن عربی ، 1370 ، ص . 111) . وجود مطلق یا حق تعالی از حیث بدهاقت ، وجوب ، وحدت ، از نظر عقل و نقل و کشف ثابت شده است و عالم کثرات ، مظاهر ، خلق و نمود است . عالم هستی وجود اعتباری و وجودی مجازی دارد .

سیدحیدرآملی در کتاب جامع الاسرار (سیدحیدر آملی ، 1384 ، ص . 100 ، 101) به بررسی وحدت وجود (توحید وجودی) ، ماهیت و حقیقت آن پرداخته و به تمایز میان توحید الوهی (وحدت سنخی) و توحید وجودی (وحدت شخصی) می پردازد . اما ملاصدرا نیز در کتاب اسفار (صدرالمتهلین ، 1368 ، ج 1 ، صص . 53 ، 54) با وجود اینکه به وحدت وجود (وحدت شخصی) معتقد است ، ولی برای وجود دو نوع تکثر قائل است ، یکی کثرت طولی و دیگری کثرت عرضی و معتقد به تشکیک وجود و موجود می باشد .

این پژوهش در صدد پاسخگویی به پرسش های ذیل است :

- دیدگاه سیدحیدرآملی در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود چیست؟
- دیدگاه صدرالمتألهین در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود چیست؟
- وجوه تشابه و وجوه تفاوت دیدگاه سید حیدرآملی و صدرالمتألهین درباره وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود چیست ؟

1-3 - ضرورت و اهمیت تحقیق :

مکاتب و مشارب مختلف فلسفی و عرفانی در مشرق و مغرب عالم از جهات و حیثیات مختلف به کندوکاو درباره مسأله وحدت و کثرت وجود و موجود پرداخته اند .

برخی از محققان بر این باورند که بحث وحدت وجود و کثرت وجود دارای چنان فراخنای وسیعی است که اگر کسی همه عمر خود را به پژوهش و تحقیق در این زمینه مصروف نماید ، نمی تواند بطور جامع و کامل آراء همه مکاتب و مشارب مختلف فلسفی و عرفانی را در مورد این مبحث را مورد بررسی قرار دهند ، اما هدف از طرح آراء مرحوم سید حیدر آملی و مرحوم صدرالمتألهین در باب وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود این است که می تواند الهام بخش تحقیقات فلسفه شیعی که در آن تجدید حیات حکمت و دانش حقیقی و الهی بیشتر نمودار است، باشد .

همچنین در تبیین دیدگاههای اعتقادی و فلسفی می تواند تأثیر گذار باشد .

از آنجا که عرفان و حکمت شیعی ائمه اطهار علیهم السلام با انتشار آثار سید حیدر آملی و صدرالمتألهین که از متابعین آراء ایشان است ، جلوه و ظهور بیشتری پیدا کرده است . امید آنست که طرح دیدگاه سیدحیدرآملی و ملاصدرا که نقش اساسی در بروز و ظهور فلسفه شیعی داشته ، ره گشای تفکرات فلسفه شیعه گردیده و برای جویندگان علم و معرفت ، علم و حکمت را به ارمغان بیاورد . بررسی تطبیقی آثار و مکتوبات سیدحیدرآملی و صدرالمتألهین در باب وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود می تواند اندیشمندان بزرگ را در اعتقادات دینی و فلسفی یاری نموده و در تبیین محاسن و ویژگیهای مثبت حکمت شیعی بسیار مفید و مؤثر واقع گردد .

1-4 - سؤالات و فرضیه های تحقیق :

- 1- معنای وحدت شخصی وجود از دیدگاه سیدحیدرآملی چیست ؟
- 2- معنای وحدت سنخی وجود از دیدگاه سیدحیدرآملی چیست ؟
- 3- معنا و مفهوم وحدت شخصی وجود از دیدگاه صدرالمتألهین چگونه می باشد ؟
- 4- معنا و مفهوم وحدت سنخی وجود از دیدگاه صدرالمتألهین چگونه می باشد ؟
- 5- تفاوت‌های بین دیدگاه سیدحیدرآملی و صدرالمتألهین در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود چیست ؟
- 6- وجوه تشابه دیدگاه سیدحیدرآملی و صدرالمتألهین در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود چیست ؟

1-5 - اهداف تحقيق :

- 1- تبیین معنای وحدت شخصی وجود از نظر سیدحیدر آملی .
- 2- توضیح و تبیین معنای وحدت سنخی وجود از دیدگاه سیدحیدر آملی .
- 3- بیان و شرح وحدت شخصی وجود بنا بر دیدگاه صدرالمتألهین .
- 4- تبیین معنای وحدت سنخی وجود بنا بر دیدگاه صدرالمتألهین .
- 5- شناسایی و تبیین وجوه تفاوت دیدگاه سیدحیدر آملی و ملاصدرا در باب وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود .
- 6- بیان وجوه تشابه دیدگاه سیدحیدر آملی و صدرالمتألهین در مورد وحدت شخصی وجود و وحدت سنخی وجود .

1-6 - تعریف عملیاتی واژه ها مفاهیم کلیدی :

کلید واژه ها : وحدت ، کثرت ، وحدت شخصی وجود ، وحدت سنخی وجود ، وحدت وجود ، توحید الوهی ، توحید وجودی ، وجود منبسط ، وجود ظلی ، وجود عینی
1- وحدت : الف) معنی لغوی وحدت : یگانگی ، یکتایی و یکی بودن .

ب) معنی اصطلاحی : 1- عرفان : مراد از وحدت ، وحدت حقیقی است که وجود حق تعالی است و « وحدت وجود » یعنی آنکه وجود واحد حقیقی است و وجود اشیاء عبارت از تجلی حق تعالی به صورت اشیاء است . (سجادی ، 1379 ، ج 3 ، ص . 2126) . 2- فلسفه : وحدت ضد کثرت است ، عبارت از بودن شیء به نحوی که تقسیم نپذیرد . (جمیل صلیبا ، 1379 ، ص . 663) ، وحدت از حیث معنا و مفهوم یا وحدت ذاتی است یا وحدت عرضی . وحدت ذاتی ، وحدت حقیقی : وحدتی است که در مفهوم آن هیچ امری که موهوم کثرت باشد ، اخذ نشده است ؛ از ویژگی های این وحدت ، بساطت و بدهت است . وحدت عرضی ، وحدتی است که عارض بر شیء شده به گونه ای که به واسطه آن قسمت پذیر نباشد .

2- کثرت : الف) معنی لغوی کثرت : فزونی و رشد و نمو .

ب) معنی اصطلاحی : 1- عرفان : جمله ی ارباب عرفان و دانایان از صوفیه کثرت را امر اعتباری می دانند . مراد از « کثرت » ظلی بودن حقایق ارتباطیه و وجودات خاصه است .
(قیصری رومی ، 1375 ، ص . 21 ، 24) . 2- فلسفه : بودن شیء به نحوی که تقسیم و کثرت را بپذیرد . کثرت یا ذاتی است یا عرضی . کثرت ذاتی یا حقیقی ، تباین محض میان اموری است که هر یک ذاتاً طارد دیگری است به طوری که میان آنها هیچ جهت اشتراکی ملاحظه نشود . کثرت عرضی یا نسبی ، کثرتی است که عارض بر شیء شود و به واسطه آن قبول قسمت کند . (جمیل صلیبا ، 1379 ، ص . 663) .

3- وحدت شخصی وجود :

الف) دیدگاه عرفان : بدین معنا که واجب بالذات شخص واحد منحصر به فرد در وجود است و وجود و مفهوم هستی ، هیچ مصداق دیگری ندارد . (قیصری ، 1375 ، ص . 261) .
ب) دیدگاه فلسفه : قائلان به وحدت شخصی وجود از جمله جناب صدرالمآلهین ، مقتضای برهان متقن و کشف صحیح را حمل بالحقیقه ی وجود بر واجب الوجود بالذات و حمل بالمجاز آن برماسوی می دانند ؛ به این معنا که آنچه حقیقتاً وجود و تحقق دارد تنها یک موجود و وجود وجوبی است و مابقی همه ، مظاهر و نمودهای او هستند . (شرح المصطلحات الفلسفیه ، ص . 424) .

4- وحدت سنخی وجود :

به نحوی که مفهوم وجود مشترک معنوی است و مصادیق آن در اصل وجود سهیم اند و اختلافشان به شدت وضعف است . (صائن الدین ابن ترکه ، 1378 ، ص . 16) .

5- وحدت وجود :

عالم غیب و شهادت حقیقت وجود واحد است که بحسب مراتب تجلیات به صورت کثرات نمود و ظهور پیدا کرده و در هر مظهري بطوری خاص ظاهر گشته و بالجمله وجود واحد است و موجودات نمودات کثرات اند که همه مظاهر و تجلیات وحدت ، واحد حقیقی اند . (شرح المصطلحات الفلسفیه ، ص 424) .

6- توحید الوهی :

توحید احدیه ، توحید انبیاء ، توحید ظاهر ، توحید عوام و آن عبارت است : دعوت بندگان به عبادت اله مطلق و اثبات اله واحد و نفی آلهه کثیر . ولی نوعی شرک خفی را در خود دارد . (سیدحیدر آملی ، 1384 ، ص 83) .

7- توحید وجودی :

توحید فردانیه ، توحید خاص الخاص ، توحید علمی ، عینی ، حقی و آن عبارت است : توحید اولیاء خداوند که به باطن دعوت می نمایند ، دعوت به وجود مطلق و نفی وجود مقید و خلاصی از شرک خفی است . (همان ، ص 84) .

8- وجود منبسط :

وجود منبسط را در اصطلاح عرفاء نفس رحمانی ، واحدیت ، ملکوت ، نامیده اند . در اصطلاح فلسفه : صدرالدین شیرازی می گوید اول صادر از وجود ، وجود منبسط است که « حق المخلوق » نامیده اند و نور ساری در تمام موجودات است و از این جهت روح وجود هم گویند و در هر مرتبتی نمایان می شود و آن را ظل وهبء و عما هم نامیده اند . (صدر المتألهین ، 1368 ، ج 1 ، صص . 22 ، 193) .

9- وجود ظلی :

مراد از وجود ظلی گاه وجود ذهنی است در مقابل وجود خارجی و از نظر عرفاء وجود ظلی وجود تمام ممکنات است که ظل و نمونه و شرح فیض ذات حق اند 0 (التهانوی ، 1403 ، ص 564) .